

Volume 7, Issue 9, September 2020, p. 350-359

İstanbul / Türkiye

Article Information

Article Type: Research Article

This article was checked by iThenticate.

<http://dx.doi.org/10.17121/ressjournal.2782>

Article History:

Received

23/07/2020

Received in revised form

21/09/2020

Available online

27/09/2020

AN ANALYSIS ON THE CONCEPT OF “TAKWA” ACCORDING TO CARULLAH ZAMAKHSHARI IN THE CONTEXT OF THE WORKS

ESERLERİ BAĞLAMINDA CARULLAH ZEMAHŞERİ'YE GÖRE “TAKVA” KAVRAMINA İLİŞKİN BİR ANALİZ

Hacı ÇİÇEK¹

Abstract

Abū al-Qāsim Maḥmūd ibn Umar al-Zamakhsharī (d.538/1143) has a sophisticated personality. Although his origin was not ethnically Arabic, he has become quite prominent in the field of the Arabic language and literature. He composed works in almost every Islamic disciplines. His works had been appreciated by the scientific community. He mentioned numerous concepts and analyzed them. The virtue of “taqwa” takes part as one of the leading concepts that he attached importance and included primarily in his works. He associated the concept “taqwa” with numerous ethical behaviors such as justice, patience, modesty, fidelity as well as being honest. Al-Zamakhsharī emphasized that to be happy in the present life and afterlife is only possible if the human behaves in the manner of taqwa. His scientific methodology while analyzing a subject is referring first, the Qur'an, and then the Prophet Muhammad's sayings. Indeed, this method takes part in the primary principles of Islamic epistemology. In this study we tried to analyze and scrutinize which forms of “taqwa” were discussed in his works. After mentioning both the meaning of the word and the term “taqwa”, we discussed the aforementioned concept with various formats taking part in his primary works. We can count Atwaku'z-Zahab fi'l-Mewa'iz w-ve'l-Hutab, Esasu-l-Belaga, al-Faiqfi Gharibi'l-hadis, al-Kashshâf, Makâmât, Rabîul-Ebrâr, and Nusus el-Ahyar as well as el-Kelimu'n-Newabiğ from such works.

Keywords : Zamakhsharī, Islam, Qur'an, Science, Taqwa.

Özet

Ebu'l-Kâsım Maḥmūd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî (ö.538/1143), çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. Etnik köken olarak Arap olmamasına rağmen, Arap dili ve edebiyatı alanında oldukça öne çıkmıştır. Neredeyse bütün İslâm ilim dallarında eserler yazmıştır. Eserleri ilim çevreleri tarafından kabul görmüştür. Kendisi, eserlerinde birçok kavrama değinmiş, onları

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Adıyaman Üniv. Eğt. Fak, Arapça Öğretmenliği, e-mail: hcicek02@hotmail.com
orcid.org/0000-0003-4735-6349

analiz etmiştir. Eserlerinde önemsedığı ve öncelikle yer verdiği kavramların başında “takva” erdemi yer almıştır. O, “takva” sözcüğünü adalet, sabır, alçakgönüllülük, vefa ve dürüst olma gibi birçok ahlaki davranışlar ile ilişkilendirmiştir. Zemahşerî, dünyada ve ahirette mutlu olmanın, ancak takvalı davranmakla gerçekleşeceğini vurgulamıştır. Onun ilmi metodolojisi ise bir konuyu ele alırken önce Kur'an'a, daha sonra ise Hz. Peygamberin dediklerine başvurmasıdır. Aslında bu metot, İslâm bilgi felsefesinin temel prensipleri arasında yer almaktadır. Biz, bu çalışmamızda onun eserlerinde “takva” sözcüğünün hangi formatlarda ele alındığını irdelemeye, analiz etmeye çalıştık. İlk “takva”nın sözcük ve terim anlamlarını verdikten sonra, onun temel eserlerinde geçen söz konusu sözcüğü çeşitli formlarıyla ele aldık. Onlardan Atvâku'z-Zehbî'l-Mevâ'iz ve'l-Hutab, Esasu'l-Belağa, el-Faik Fi Garibi'l-Hadis, Keşşâf, Makâmât, Rabiu'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahyârile Nevâbiğu'l-Kelim adlı eserleri sayabiliriz.

Anahtar Kelimeler : Zemahşerî, İslâm, Kur'an, İlim, Takva.

GİRİŞ

Allah, takva zırhını kuşanmışlara her dem bir çıkış yolu ihsan edeceği, kendilerini beklemedikleri bir yerden rızıklandıracağı² garantisini vermektedir. Takva elbisesini giyene yukarıda verilen garantinin yanı sıra, kötülüklerini örteceği ve kendi katında onu mükâfatlandıracağı müjdesini³ vermektedir. Hatta Allah, bir sosyal dayanışma niteliğindeki kurbanın ne etlerinin ne kanlarının kendisine ulaşmayacağını; ancak kendisine ulaşacak olanın takva olacağını⁴ bildirmektedir.

Allah, takva konusunda müminlere hitaben “Azık edinin! Bilin ki azığın en hayırlısı takvadır”⁵ demiştir. Hz. Peygamber ise “En akıllı adam, Allah'ın haram kıldığı şeylerden uzak duran; en ahmak ve aciz adam ise günahkâr olandır” diye buyurmuştur.⁶

Bu kısa girişten sonra takva kelimesinin sözlük ve terim anlamlarını analiz etmeye çalışalım.

1. Takva Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı

Arapça bir kelime olan takva, v-k-y fiil kökünden türemiştir. Sözlükte “Bir şeyi korumak, bir şeyden korunmak/sakınmak, saygı göstermek, korkmak, çekinmek” anlamlarına gelir.⁷ Başka bir ifadeyle “Bir şeyi, onu rahatsız edecek ve ona zarar verecek durumlardan korumak, muhafaza etmek; nefsi, korktuğu ve ürktüğü şeyden sakındırmaktır.”⁸

Kur'an'da takva kelimesinin yanı sıra v-k-y fiil kökünden türemiş “ittikâ”, “tukâ”, “etkâ”, “vikâye” ve “muttakî” gibi farklı kelimeler mevcuttur. Onların adedi, üç yüz civarındadır.⁹Bu sözcüklerden “vikâye”, başı örttüğünden dolayı başörtüsü, yaşmak anlamına gelmektedir. Hişam b. Ammar (ö.245/859)'ın, günün birinde başında kırmızı bir örtü olan siyahî bir kadın gördüğünde “O, sanki başında ateş yanan siyah bir kömürdür” sözü, kelimenin sözlük anlamıyla birebir örtüşmektedir.¹⁰ Vikâye'nin bir diğer anlamı ise bir şeyi, onu rahatsız edecek ve ona zarar verecek faktörlerden koruyan

² 65/Talâk, 2-3.

³ 65/Talâk, 4-5.

⁴ 22/Hac, 37.

⁵ 2/Bakara, 197.

⁶ Bkz. Ahmed b. Huseyin b. Ali b. Müsâ Beyhakî, es-Sunenu'l-Kubrâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2003, VI/574.

⁷ Ebu'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa, Dâru'l-Ciyl, Beyrût, 1991, VI/131 ; Mecduddin Muhammed b. Yakûb Firûzâbâdi, el-Kâmûsu'l-Muhît, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 2005, s. 499 ; Ahmed Rızâ, Mu'cemu Metni'l-Luga, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrût, ts., V/803.

⁸ Râğib el-İsfahânî, el-Mufredât, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1412, s. 881. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Yolcu, Râğib el-İsfahani ve el-Mufredat fi Garibi'l-Kur'an'ı, Hikmet Yurdu, 2008, cilt : I, sayı : 1, s. 109-147.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Muhammed Fuâd Abdulbâki, el-Mucemu'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim, el-Matbaatu'l-İslâmiyye, İstanbul, 1982, 758-761.

¹⁰ Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud ez-Zemahşerî, Rebiu'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahyâr, Muessesetu'l-A'lamî, Beyrût, 1992, IV/409.

objedir. Takva ise insanın ürktüğü, korktuğu şeylerden nefsini muhafaza etmesi, korumasıdır.¹¹

Kendini kötülük ve olumsuzluklardan koruyan kimseye Arapçada “*recülün takiyyun*” denir.¹² Kendini güzel ameller ile kötülükten sakındırmak da takva diye nitelenmiştir.¹³ Kur’an, bu formata dair “*Kim, nefsinin bencilliğinden korunmayı başarır, işte kurtuluşa erecekler onlardır*”¹⁴ öğretisini tavsiye etmiştir.

Mesela Hz. Ali (ö.40/661), Allah’a karşı sorumluluk bilinci demek olan takvayı, ahlakın başı olarak nitelendirmiştir.¹⁵ Ona göre takva gibi daha ulvî bir erdem ve üstünlük yoktur.¹⁶ Takva ile birlikte yapılan bir amel küçümsenemez¹⁷ İnsanın servet sahibi olması, en önemli nimetlerden biridir. Servet sahibi olmaktan daha değerli olan şey ise, can sağlığıdır. Ondandır da daha üstün olanı ise kalbin takva sahibi olmasıdır.¹⁸

Yukarıda farklı format ve bağlamlarda anlamlarını verdiğimiz takva sözcüğü “*kişiye zarar veren, onu rahatsız eden eziyet ve fenalıklara karşı bir barikat ve engel*” diye nitelenebilir. Başka bir ifadeyle takva, dikenli bir tarlada, dikenlerden sakınılarak yürümektir.

Takvanın sözlük ve terim anlamını verdikten sonra, şimdi de Zemahşerî’nin eserlerinde takva kelimesinin nasıl ele alındığına dair verileri analitik bir perspektifle tasnife çalışalım.

2.Zemahşerî’nin Eserlerinde “Takva” Kelimesinin Mahiyeti

Carullah Zemahşerî’nin eserleri dikkatlice tahkik ve analiz edildiğinde onun, birçok İslâmî kavrama önem atfettiği görülecektir. Onun önem verdiği kavramlardan bir tanesi de “takva” kavramıdır. Zemahşerî, neredeyse eserlerin tümünde ona temas etmiştir. Biz, onun eserlerini sıralarken, alfabetik metodolojiyi esas alacağız.

2.1.Atvâku’z-Zeheb fi’l-Mevâ’iz ve’l-Hutab’ta Takva Kelimesi

Carullah Zemahşerî, eserlerinde birçok yerde takva kelimesine yer vermiş, onu farklı boyutlardan irdelemeye çalışmıştır.

*Nesâihu’s-Sigâr*¹⁹ diye de bilinen *Atvâku’z-Zeheb fi’l-Mevâ’iz ve’l-Hutab*; kısa ve özlü olmak üzere 100 mevize ve hutbeyi içermektedir.²⁰ Zemahşerî, Mekke’de iken Beytullâh’ı tavaf eder, tavafını bitirdikten sonra bir ara verir, oturur bir makale yazar; yeniden tavafa kalkar, tavafını bitirdikten sonra başka bir makale yazardı. Böylelikle yazdığı makale sayısı yüze varmıştır.²¹

Zemahşerî, müminlerin en hayırlı azığı durumundaki takvadan 1., 44., 49. ve 65. makalelerde söz etmiştir.

Zemahşerî, ilk makalesinde ilim ile takvanın önemine değinmiştir. Çünkü kişiyi, insan-ı kâmil yapan temel faktörlerden ilk ikisinin -Kur’an ve hadislerin de ifadesiyle- ilim ve

¹¹ Geniş bilgi için bkz. Râğıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, s. 881.

¹² Ebu Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. Amr el-Ferâhidî, *Kitâbu’l-Ayn*, Dâru Mektebeti’l-Hilâl, ts., V/238 ; Ebu Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, *ez-Zâhir fi Meani Kelimâti’n-Nâs*, Muessesetu’r-Risale, Beyrût, 1992, I/122 ; Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed el-HerevîEzherî, *Tehzibu’l-Luğa*, DârulhyâiTurâsi’l-Arabî, Beyrût, 2001, IX/278.

¹³ Ebu Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, *ez-Zâhir fi Meani Kelimâti’n-Nâs*, Muessesetu’r-Risale, Beyrût, 1992, I/122 ; Ezherî, *Tehzibu’l-Luğa*, 2001, IX/278 ; Muhammed Murtazâ ez-Zebidî, *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, Dâru’l-Hidâye, Kâhire, ts., XL/237.

¹⁴ Haşr, 59/9.

¹⁵ Ebu’l-Hasan Muhammed b. Huseyn b. Mûsâ Şerîf Radî, *Nehcu’l-Belâga*, Dâru’l-Marife, Beyrût, 1992, 773.

¹⁶ Şerîf er-Radî, age, s. 704, 723.

¹⁷ Şerîf er-Radî, age, s. 699.

¹⁸ Şerîf er-Radî, age, s. 769.

¹⁹ Bkz. Mustafâ b. Abdullâh Hacı Halîfe, Keşfu’z-Zunûn an Esâmi’l-Kutubve’l-Funûn, Mektebetu’l-Musennâ, Bağdâd, 1941, II/1955 ; Said Zihni, Tercüme-i Atvâki’z-Zeheb fi’l-Mevâ’iz ve’l-Hutab, İstanbul, 1290, s. 1-4; Carl Brockelmann, Târihu’l-Edebi’l-Arabî, Dâru’l-Ma’arif, Kâhire, 1959, V/235.

²⁰ Bkz. Hacı Halîfe, age, I/117 ; Ahmet Emin, Zuhru’l-İslâm, Mektebetu’n-Nahdati’l-Misriyye, Kâhire, ts, s. 51.

²¹ Bkz. Mirzâ Yûsuf Hân, *Kalâidu’l-Edeb fi Şerhi Atvâki’z-Zeheb*, Tebrîz, 1321, s. 9.

takva olduğunu söyleyebiliriz. Zemahşerî, takvayı, çocuğunu bağrına basıp onu dış tehlikelerden koruyan anaya benzeterek eserine çok güzel bir giriş yapmıştır.²²

Zemahşerî, ilk makalesinde ilim ve takvanın öneminden söz ederken başka bir makalesinde ise ilmiyle amel eden ve takva sahibi kişiler hakkında “Allah, onlardan razı olsun!” şeklinde dua etmiştir. Zemahşerî, onları gerçek müminler olarak nitelemiş; onların, Hz. Peygamber’in asıl takipçileri olduğunu, ilim ve hilimleriyle Allah’ın dinine hizmet ettiklerini; yeryüzünü ancak bu meziyetlerle donanmış kişilerin imar ve abâd edebileceklerini; onların dışında kalan kuru bilgi sahibi kimselerin ise sadece su üzerinde yüzen çer çöpler olabileceklerini belirtmiştir. (42. Makale)

44. Makalede günahlardan korunmanın, nifak gibi bir tehlikeden sakınmaktan geçtiğini vurgulamış; 65. Makalede ise Hz. Peygamber’in takvaya dair buyurduğu “*Helal şeyler bellidir, haram şeyler de bellidir. Bu ikisinin arasında insanlardan birçoğunun, mahiyetini bilmediği şüpheli alanlar vardır. Şüpheli işlerden sakınanlar, dinlerini ve ırzlarını korumuş olur; şüpheli şeylerden sakınmayanlar ise zamanla harama dalıp giderler*” hadisine telmihte bulunmuştur.²³

Zemahşerî, halk içinde bağırıp çağırarak yapılan duanın, akli kıt insanların duası olarak nitelemiş; gizlice yapılan duanın, sahibini riya ve gösterişten koruyacağını ve takva ehlinin arasına katacağını vurgulamıştır.²⁴

Bilgi, kişiyi önyargılı olmaktan kurtaran, alışkanlık ve tutarsız düşüncelerden uzak durmayı sağlayan bir özelliktir. Bilgi, ancak takva ile bir anlam kazanır. Takva, deyim yerinde ise kişiye zarar veren, onu rahatsız eden eziyet ve fenalıklara karşı bir barikat, bir engeldir, denilebilir. Takva, kişiyi diriltip ayağa kaldırırken, cehalet ise onu öldürmektedir.²⁵ Zemahşerî, bilgiyi, çoluk çocuğunu ve ırz-u iyâlini fenalıklardan koruyan babaya; takvayı ise kendisine sığınan kimseyi, bağrına basan merhamet ve şefkat sahibi anneye benzetmiştir. Zemahşerî, burada çok güzel bir edebî sanat icra etmiştir. Yani anne ile baba, eş olma hukuku bağlamında birbirine ne kadar yakın ise takva ile bilgi de o derecede birbirine yakındır. (1. Makale)

Allah, takva konusunda müminlere hitaben “*Azık edinin! Bilin ki azığın en hayırlısı takvadır*”²⁶ demiştir. Ayetten ilham alan Zemahşerî ise 1. Makalesinin sonunda muhatabına/okuruna, ilim ve takva halkasına tutunmasını tavsiye etmiştir.²⁷

Zemahşerî, müminlerin en hayırlı azığı durumundaki takvadan sadece ilk makalede değil; 44. ve 65. Makalelerde de söz etmiştir. 44. Makalede günahlardan korunmanın, nifak gibi bir tehlikeden sakınmaktan geçtiğini vurgulamış; 65. Makalede ise Hz. Peygamber’in takvaya dair buyurduğu “*Helal şeyler bellidir, haram şeyler de bellidir. Bu ikisinin arasında insanlardan birçoğunun, mahiyetini bilmediği şüpheli alanlar vardır. Şüpheli işlerden sakınanlar, dinlerini ve ırzlarını korumuş olur; şüpheli şeylerden sakınmayanlar ise zamanla harama dalıp giderler. Aynen sürüsünü başkasına ait bir arazinin çevresinde otlatan çoban gibi ki, onların o araziye girme tehlikesi vardır. Dikkat edin! Her hükümdarın girilmesi yasaklanmış bir arazisi vardır. Unutmayın Allah’ın yasak arazisi de haram kıldığı şeylerdir. Şunu iyi bilin ki, insan vücudunda bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası iyi olursa bütün vücut iyi olur. Eğer o bozulursa bütün vücut bozulur. İşte bu et parçası “kalb”dir*” hadisine telmihte bulunmuştur.²⁸

²² Zemahşerî’nin, eserinin ilk makalesinde ilim ve takvayı öncelmesi tesadüfi değildir. O, aynı zamanda bir hadis âlimi olmasından dolayı ilim ile takva kavramlarının, Müslümanın hayatındaki önemine ve bab olarak hadis kitaplarının başında yer alma metodolojisine bir telmihte bulunmuştur diyebiliriz.

²³ Bkz. Buhârî, İmân, 39; Muslim, Musakât, 109.

²⁴ Carullah Ebu’l-Kasım Mahmud ez-Zemahşerî, Atvâku’z-Zeheb fî’l-Mevâ’iz ve’l-Hutab, nşr, Matbaatu Nahba’l-Ahbâr, Kâhire, 1304, s. 17.

²⁵ Cevherî, es-Sihâh, VI/2526 ; İbn Manzûr, Lisân, XV/403 ; ez-Zebidî, Tâcu’l-Arûs, XL/226; İsfahânî, el-Mufredât, s.881.

²⁶ 2/Bakara, 197.

²⁷ Bkz. Zemahşerî, Nevâbiğu’l-Kelim, s. 23.

²⁸ Bkz. Buhârî, İmân, 39 ; Muslim, Musakât, 109.

2.2.Esasu'l-Belağa'da Takva Kelimesi

Bu eser, Arap dili ve lügati ile ilgilidir. Arap dilindeki mecazları, edebî özellikleri ve belâgatle ilgili tabirleri içeren hacimli bir eserdir.²⁹ Eserde isti'âre ve mecaz sanatına daha ağırlık verilen³⁰ alfabetik hazırlanan bir sözlüktür. Zemahşeri'nin, Arapçaya ne kadar hâkim olduğu bu eserde ortaya çıkmıştır. Eserde kelimelerin lügâvî ve mecâzî manaları verilirken eski Arap şiirinden bolca istifade edilmiş ama şiirlerin şairlerine nadiren işaret edilmiştir.³¹

Zemahşeri, eserin "v-k-y" maddesinde "takva" sözcüğünü ele almıştır. Orada takva kelimesinden türemiş sözcükleri vurgulamıştır. Ona göre Allah'ın koruduğu her şey, takva/vikaye sözcüğü ile ilgilidir. Zemahşeri, eserinde "*Takva elbisesi, hayâdir*"³² sözünü naklederek, takvanın ne kadar önemi haiz olduğunu vurgulamaya çalışmıştır.

Zemahşeri, aynı eserin z-v-d maddesinde ise takvanın en hayırlı azık olduğuna dair hadisi getirmiştir. Kendisi, dünyada takva sayesinde ahiretin kazanılması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca aynı yerde Zemahşeri, takva elbisesinin "hayâ" olduğunu bildirmeyi eklemiştir.³³

2.3.el-Faik Fi Garibi'l-Hadis'te Takva Kelimesi

Zemahşeri'nin bu eseri, alfabetik bir hadis lügatidir. Konuya dair en meşhur eserlerdendir. Kelimeler, bir ve ikinci harfe göre alfabetik yazılmıştır.³⁴

Zemahşeri'nin, takvayı en az ele aldığı eser, bu eserdir. Yazar, adı geçen bu eserinde şu iki ibareyi vurgulamıştır:

لَيْسَ لَشَيْءٍ غَيْرِ تَقْوَى جِدَاءٍ ... وَكُلِّ خَلْقٍ عَمْرُهُ لِلْفَنَاءِ

"Takvadan başka kârlı bir şey yoktur. Her yaratılanın ömrü ise fanidir."³⁵

من اتقى الله وفقى الهورات

"Allah'tan korkan, tehlikeli şeylerden emin olur."³⁶

2.4.Keşşâf'ta Takva Kelimesi

Bu eserin özgün adı "*el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vîl*"dir. *Keşşâf*, bir tefsir çalışmasıdır. Zemahşeri'nin en mühim eserleri arasında yer almaktadır. Sahasında çok değerli bir tefsirdir. Zemahşeri, bu tefsirini Mekke'deki son ikameti sırasında, dostu ve aynı zamanda talebesi Mekke Şerifi İbn Vahhâs (ö.550/1155)'in teşvikiyle yazmaya başlamış üç yıl gibi kısa bir sürede tamamlamıştır. Keşşâf, Osmanlılar döneminde asırlarca medreselerde okutulmuş, takdir görmüştür.³⁷

Zemahşeri'ye göre takva kavramı hem müminleri hem Ehl-i kitabı kapsayan, çerçevesi oldukça geniş bir kavramdır. Onlardan hangi zümre, "muttakiler" grubuna dâhil olursa, yani Allah'tan indirilene iman ederse, takva onlar için özel bir nitelik halini almış olur.³⁸ Zemahşeri, bu görüşü paylaştıktan sonra "Allah'ım, bize takva elbisesini giydir. Bizi Bakara suresi ile amel eden zümreden eyle!" şeklinde münacatta bulunmuştur.³⁹

²⁹Hacı Halife, age, I/74.

³⁰Brockelmann, age, V/231.

³¹Bedrettin Çetiner, "Zemahşeri" maddesi, Şamil İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2000. s. 341.

³²Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud ez-Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâğa*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998, II/351.

³³ez-Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâğa*, 1998, II/157.

³⁴Ferrüh, *Târih*, III/280.

³⁵Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud ez-Zemahşeri, *el-Fâik fi Gârîbi'l-Hadisve'l-Eser*, Dâru'l-Marife, Beyrût, ts. I/94.

³⁶ez-Zemahşeri, *el-Fâik fi Gârîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, IV/121.

³⁷Bkz. Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış*, Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul, 2011, s. 111.

³⁸Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil*, Dâru'l-Kuttâbi'l-Arabî, Beyrût, 1987, I/42.

³⁹Zemahşeri, *Keşşâf*, I/46.

Zemahşerî, ceza hukuku kapsamındaki “kisas” cezasının suçluya tatbik edilmesini de takva kapsamında ele almıştır.⁴⁰ Zaten Kur’an, cani ve katil kimseye kisas hukukunun tatbik edilmesini “hayat” olarak nitelemiştir. Dolayısıyla takva ile hayat sözcükleri arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır.⁴¹

Zemahşerî, olaylara takva ile karşı koyanlar, ahirete yönelik en hayırlı azığı hazırlamış olurlar. Takva ile davrananlar, en akıllı; aksi davrananlar ise en akılsız kimselerdir.⁴² Çünkü gerek Kur’an’da gerekse hadislerde takva “en hayırlı azık”, “en sağlıklı koruyucu elbise” sadedinde vurgulanmıştır. Hatta ayeti, “Ey akıl sahipleri” nidasıyla sonlandırmıştır.⁴³

Zemahşerî, toplumda adaletin tatbik edilmesini de takva ile ilişkilendirmiştir. Ona göre adalet erdemi, sadece müminlere karşı değil, Allah’ın düşmanları olan kâfir unsurlara karşı da tezahür etmelidir. Müminler, kâfir unsurlara adil davranmakla, dünyada güç ve kuvvet; ahirette ise mağfiret ve ecir kazanırlar.⁴⁴

Zemahşerî, Allah’ın emrettiği ya da yasakladığı bir şeyi, sonuna kadar ilahî ölçülere göre yapmayı ya da ondan sakınmayı da takva bağlamında yorumlamıştır.⁴⁵ Ona göre, takvanın merkezi ve odak noktası kalplerdir. Kalp takva eylemini kabul ettiğinde, takvanın yansımaları beden bütünü organlarında gerçekleşir.⁴⁶

Zemahşerî, (Şuara, 26/114) ayetinde müşrikler tarafından gündeme getirilen “Hz. Peygamber tarafından yoksul müminlerin kovulması” önerisi hakkında ise şu yorumu yapmıştır: “Asıl zenginlik, din/dindarlık zenginliğidir. Asıl asalet ise takva asaletidir. Yoksullar diye, müminlerin kovulması söz konusu olamaz. Allah’ın ve Müslümanların düşmanları, böyle istiyor diye bu çirkin tablo uygulanamaz.”⁴⁷ Çünkü bu, Allah’a yakınlaşmanın biricik vesilesi olan takva erdemine taban tabana zıt bir durumdur. İnkârcıların sandığı gibi mal ve servet ise Allah’a yakınlaşmanın aracı değildir.⁴⁸ Onların övünç kaynakları olan mal-mülk, soy-sop, makam-mevki, insanları Allah’ın katında yücelten faktörlerden değildir.⁴⁹

Zemahşerî, Allah’ın, kişiyi takva erdemine sahip olması bağlamında sınıdığını, denediğini, bazı sıkıntı ve darlıklarla yüzleşmesini sağladığını belirttikten sonra, kulun dara düşünce daha içten ve samimiyetle Allah’a yönelip yalvardığını eklemiştir.⁵⁰

Zemahşerî, Keşşâf’ta okurlarına her halükârda takvaya sarılmalarını, ondan beslenmelerini, hayatlarında onu yitirmemelerini tavsiye etmiş; ona sahip olduktan sonra kâfir ve münafık unsurlara karşı galip geleceklere dikkat çekmiştir.⁵¹

Zemahşerî, malum olduğu üzere İslâm ahlakı çerçevesinde birçok değeri takva ile ilişkilendirmiştir. Onlardan biri de vefadır. Vefa ve vefakârlık erdemi, İslâm’ın, neredeyse iman ile özdeşleştirdiği bir yüce değerdir. Ahde vefa olayı, bütün erdemlerin başında gelir. Çünkü o, takvanın esas ve gerçekleşme nedenidir.⁵²

Müellif Zemahşerî, şu haberleri nakletmiştir: “Dünyadaki en büyük şeref, kişinin başkasına el açmaması; ahiretteki en büyük şeref ise kişinin takva sahibi olmasıdır.” “Her kim, insanların en saygın kişisi olmak istiyorsa, Allah’tan korksun (takva sahibi olsun)”⁵³

⁴⁰Zemahşerî, Keşşâf, I/223.

⁴¹ Bakara, 2/179.

⁴²Zemahşerî, Keşşâf, I/244.

⁴³ Bakara, 2/197.

⁴⁴Zemahşerî, Keşşâf, I/613.

⁴⁵Zemahşerî, Keşşâf, I/672.

⁴⁶Zemahşerî, Keşşâf, III/157.

⁴⁷Zemahşerî, Keşşâf, III/519.

⁴⁸Zemahşerî, Keşşâf, III/586.

⁴⁹Zemahşerî, Keşşâf, IV/750.

⁵⁰Zemahşerî, Keşşâf, IV/356.

⁵¹Zemahşerî, Keşşâf, III/519.

⁵²Zemahşerî, Keşşâf, IV/344.

⁵³Zemahşerî, Keşşâf, IV/375.

2.5. Makâmât'ta Takva Kelimesi

Zemahşeri'nin Makâmât'ı, *Nesâihu'l-Kibâr* adıyla da bilinir ve aynı isimle yayımlanmıştır. Yazar bu kitabını şiddetli bir hastalıktan sonra 512/1118'de yazmıştır.⁵⁴ Eser, elli Makâmât'tan oluşmuştur. Yazar, her makamenin başında “*Ya Ebe'l-Kâsım!*” hitabıyla kendisini muhatap alarak, özgün bir üslup geliştirmiştir.

Zemahşeri'nin, adı geçen eserinde öncelendiği kavramların başında takva kavramı gelmektedir. Mesela *Makâmât*'ın ikinci makamesini takvaya ayırmıştır.⁵⁵ Zemahşeri, *orada* takvayı “*kendisine sığınan kimseyi, bağına basan merhamet ve şefkat sahibi anneye*” benzetmiştir.⁵⁶

Zemahşeri, adı geçen eserinde, yine kendisine dönerek “ömrün kısa olduğunu, Allah'a kavuşmanın kesin olmasına rağmen ne diye ihmalkâr davrandığını, dünya süsünün kendisini aldattığını ve şehvet şeytanının ayaklarını kaydırıldığını” vurgulamıştır. Daha sonra ise “takvanın en büyük sığınak olduğunu, dolayısıyla ona sığınmanın “gerekliliğini tavsiye etmiştir.⁵⁷

Zemahşeri, *Makâmât*'ta “*Ya Ebe'l-Kâsım, nefislerin en temizini, daha çok takvalı; amellerin en hayırlısını ise (haramlardan) arınmış olanıdır*”⁵⁸ ve “*Allah'a karşı takvalı olmaya çalış*”⁵⁹ diyerek takvaya sarılmanın önemine değinmiş, üstünlüğün ölçüsü olarak takvayı göstermiştir:

Zemahşeri, “*Takva konusunda patronun işçisine; zengin de yoksula bir üstünlüğü yoktur*”⁶⁰ ifadesiyle bir ayete (Hucurât, 49/13) telmihte bulunmuştur.

Zemahşeri, en dayanıklı evin, başından beri takva ile bina edilen evin olduğunu belirtmiştir.⁶¹

2.6. Nevâbiğu'l-Kelim'de Takva Kelimesi

Bu eser, hem *Nevâbiğu'l-Kelim* hem *Kelimu'n-Nevâbiğ* adıyla basılmıştır. Birçok şerhi yapılmıştır.⁶² Özlü ve nasihat içerikli ifadelerden ibarettir.

Zemahşeri, neredeyse her eserinde takvayı ilk başlarda vurguladığı gibi *Nevâbiğu'l-Kelim*'de de takvayı öne alarak muttakilerin gölgelerde pür neşe içinde olacaklarını belirtmiştir.⁶³ Onun, bu kavramı eserlerinin başında gündeme getirmesi bir rastlantı değildir. Zira bu kavram, insanı onurlu kılan ve inşâ eden özelliklerin başında gelmektedir.

“*Takva konusunda patronun işçisine; zengin de yoksula bir üstünlüğü yoktur.*”⁶⁴ Zemahşeri, bu ifadeyle bir ayete (49/Hucurât) telmihte bulunmuştur.

2.7. Rabîu'l-Ebrâr'da Takva Kelimesi

Eserin asıl adı “*Rabîu'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahyâr*”dır. Zemahşeri, bu eserini “*el-Keşşaf*” adlı tefsirinden sonra yazmıştır. Müellif, bu çalışmasını doksan sekiz baba ayırmıştır. Çok çeşitli konular içeren eserin her başlığı altında ya Hz. Peygamberin bir sözü ya

⁵⁴ Bkz. Brockelmann, age, V/231-232.

⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Makâmâtü'z-Zemahşeri, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2004, s. 21.

⁵⁶ Zemahşeri, Atvâk, s. 4.

⁵⁷ Zemahşeri, Makâmât, s. 17-19.

⁵⁸ Bkz. Zemahşeri, Makâmât, s. 152.

⁵⁹ Zemahşeri, Makâmât, s. 226.

⁶⁰ Bkz. Zemahşeri, el-Kelimu'n-Nevâbiğ, s. 73. Bkz. Ahmed b. Hanbel, Musned, Muessesetu'r-Risâle, 2001, XXXVIII/474 ; Ahmed b. Huseyin b. Ali b. Mûsâ Beyhakî, Şu'abu'l-İmân, Mektebetu'r-Ruşd, Bombay, 2003, VII/132.

⁶¹ Zemahşeri, Makâmât, s. 217-218.

⁶² Bkz. Hacı Halife, age, II/1978.

⁶³ Carullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd Zemahşeri, Nevâbiğu'l-Kelim, Matba'atu Vâdi'n-Nil, Kâhire, 1286, s. 14.

⁶⁴ Bkz. Zemahşeri, el-Kelimu'n-Nevâbiğ, s. 73. Burada, Arab'ın Arap olmayana, beyazın zenciye üstünlüğünün olmadığına ; üstünlüğün ise sadece takva sayesinde olabileceğini bildiren hadise telmihte bulunulmuştur. Bkz. Ahmed b. Hanbel, Musned, Muessesetu'r-Risâle, 2001, XXXVIII/474; Ahmed b. Huseyin b. 'Ali b. Mûsâ Beyhakî, Şu'abu'l-İmân, Mektebetu'r-Ruşd, Bombay, 2003, VII/132. Müellif, Makâmât'ında ise ilim ile edebini, altın ve gümüşten oluşan hazinelerden daha hayırlı olduğunu belirtmiştir. Bkz. Makâmât, s. 85

sahabenin ya tabiinin veya Arap, Fars kökenli bir şair ya da hikmet sahibi kimsenin sözlerini delil olarak vurgulamıştır.⁶⁵

Zemahşerî'nin bu eseri⁶⁶ muhadarat konusunda bir eser olup tarihî, edebî, ilmî ve hikemî sözlerden seçilmiştir.⁶⁷

Biz, onun adı geçen eserinde “takva” kavramına dair şu hikmetli sözleri kaydetmeyi uygun görüyoruz:

“Takva, salih amellerin yuları ve kazançlı işlemlerin öncüsüdür.”⁶⁸

“Hayır ve güzel işler yapma konusunda yüzünü Allah’a çevir, nerede olursan ol, kendini takva ile donatmaya çalış!”⁶⁹

“Aklını, takva ile takviye etmeyenin aklı yoktur.”⁷⁰

“Takva elbisesinden arınan kimseyi, dünya örtülerinden hiçbir örtü örtemez.”⁷¹

Hikmet ehli birisine “en hayırlı hazine hangisidir?” diye sorulunca o: “Salih amel olan takvadır” cevabını vermiştir.⁷²

Başka bir hikmet ehlinden “Takvan yoksa malın da yok demektir” veciz sözü aktarmıştır.⁷³Müellif, eserinin başka bir yerinde “Kişiyi cennete koyacak olan amel, takva ve güzel ahlak” diye not düşmüştür.⁷⁴

Zemahşerî, Hz. Ömer’in bulunduğu bir ortamda kibirli bir edayla “Ben, *Mu’talic el-Battah*’ın oğluyum” dediğini duyunca, Hz. Ömer’in şu cevabı verdiğini nakletmektedir: “Eğer aklın varsa, soylu birisin; takvan varsa, yüce birisin; ahlakın varsa, şerefli birisin; aksi takdirde eşek sende daha iyidir.”⁷⁵

Zemahşerî, eserinin sonlarına doğru Hz. Ali’ye nisbet edilen şu sözü hadis diye nakletmiştir: Hz. Peygamber, bir kabristana uğradığı esnada şunları söylemiştir: “Ey bu kabristanda bulunanlar! Sizden sonra nelerin olup bittiğini size haber vereyim mi? Geride bıraktığınız eşerinizle evlenildi, oturduğunuz evleriniz satıldı, topladığınız mallarınız bölüşüldü! Bundan haberiniz var mı?” Hz. Peygamber, daha sonra şunu eklemiştir: “Şayet onlara cevap verme izni verilseydi, şöyle diyeceklerdi: Biz, en hayırlı şeyin takva olduğunu bulduk”⁷⁶

SONUÇ

Zemahşerî, bazı görüşleri konusunda kimi çevreler tarafından eleştirilse de, İslâm ilimleri havzalarınca ilmî potansiyeli bağlamında kabul görmüş, takdir edilmiştir. Kendisi, çok yönlü ilmî bir konuma sahiptir. Neredeyse bütün İslâmî ilimler alanında eserler vermiştir.

Zemahşerî'nin kaleme aldığı eserleri tahkik ve analiz edildiğinde onun özellikle bazı kavramlara önem verdiği görülecektir. Tevhid, ilim, adalet, takva vb. kavramlar, onlardan bir kaçıdır. Bu, belki de onun Mutezilî kanaat çevresine sahip olmasındandır. Zemahşerî'nin, *Atvaku’z-Zeheb*, *Makâmât* ve *Nevabiğu’l-Kelim* adlı eserlerinde ilim ve takva kavramlarını öncelemesi dikkate değerdir. Zira bu iki değer, tıpkı bir kuşun kanatları durumundadır. İlim takvasız, takva ise ilimsiz olmamalıdır. Başka bir ifadeyle

⁶⁵Carullah Ebu’l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî, Rabîu’l-Ebrâr ve Nusûsu’l-Ahyâr, Muessesetu’l-A’lamî, Beyrût, 1992, I/16.

⁶⁶Hâcî Halife, age, I/832 ; Bağdatlı İsmail Paşa, Hediye’u’l-Ârifin Esmâu’l-Muellifin Âsâru’l-Musannifin, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrût, 1951, II/402.

⁶⁷Baskı ve şerhleri için bkz. Brockelmann, age, V/234-235.

⁶⁸Rabîu’l-Ebrâr, II/172.

⁶⁹Rabîu’l-Ebrâr, II/379-380.

⁷⁰Rabîu’l-Ebrâr, II/443.

⁷¹Rabîu’l-Ebrâr, IV/431.

⁷²Rabîu’l-Ebrâr, II/237.

⁷³Rabîu’l-Ebrâr, II/340.

⁷⁴Rabîu’l-Ebrâr, I/366.

⁷⁵Rabîu’l-Ebrâr, IV/174.

⁷⁶Rabîu’l-Ebrâr, V/126. Zemahşerî'nin, hadis diye eserine aldığı bu ibareyi hadis kaynaklarında bulamadık. Zaten Zemahşerî'nin ilmî bağlamda noksan kaldığı noktalardan biri de onun hadislerin sıhhat derecelerine dikkat etmemesidir. Bu söz, Hz. Ali’ye nisbet edilen bir sözdür. Zaten Zemahşerî'nin ilmî bağlamda noksan kaldığı noktalardan biri de onun hadislerin sıhhat derecelerine dikkat etmemesidir.

hem ilim hem takva sahibi olanlar, bir bakıma “zu’l-cenaheyn/çift kanatlı”dırlar. Mesela Zemahşerî, *Atvaku’z-Zeheb* adlı eserinin 41. Makalesinde “Allah’ın farzlarını yerine getirmeye çalış! Hz. Peygamberin sünnetlerine uymaya devam et! Farzların, sünnetlere üstünlüğünü düşünüp de sünnetleri ihmal etmekten sakın! Çünkü sünnetleri yerine getirmek, farzların sevap derecesini arttırır” demiştir. Sonraki makalede “yeryüzünü imar ve âbâd edecek kimselerin, ancak Kur’an ve Sünnet ile amel eden gerçek âlimler olacağını” vurgulamıştır. Aynı eserde ise “Eğer kişi, bid’ate değil de, sünnete meyilli; gösteriş meraklısı değil de, kulunun kalbinden geçenleri bilen Allah’ın rızasını istiyorsa, samimi olarak, içinden dua etmelidir” deme gereğini duymuştur. Müellifin bu sözleri, onun takva kavramına hem kavli hem fiili bağlamda ne denli önem atfettiğine dair bazı kanıtlardır diye düşünüyoruz.

Konumuzun daha iyi anlaşılması noktasında, ilkin takva kelimesinin sözlük ve terim anlamını vermeyi uygun gördük. Kelimeye dair ayet ve hadislerden bazı karineler getirdik. Zaten bu metodumuz, Zemahşerî’nin ilmî metoduyla birebir örtüşmektedir denebilir.

Metodolojik bağlamda çalışmamızda takip ettiğimiz noktalardan biri de ele aldığımız eserler hakkında özet bilgi vermemizdir. Bununla takva konusundaki bilgilerimizin daha iyi netleşmesi amacı güdülmüştür.

Takva kelimesini analiz etmemiz sürecinde Zemahşerî’nin, *Makâmât* adlı eserinde en başta birinci tekil şahıs formunda ilkin kendisini muhatap alarak olaya girdiğini müşahede ettik. Bu metot, aynı zamanda ilim sahibi kimsenin ne denli alçakgönüllü olduğunun bir göstergesidir. Bu itibarla, günümüz ilim erbabının, Zemahşerî konusunda bilimsel ve akademik çalışmalara imza atmalarının önemi haiz olduğu görüşünü paylaşmaktayız.

KAYNAKÇA

- Abduh**, Muhammed (ö.1905), *Şerhu Nehci’l-Belâğa*, Dâru’l-Marife, Beyrût, 1992.
- Abdulbâkî**, Muhammed Fuâd (ö.1967), *el-Mu’cemu’l-Mufehres li-Elfâzi’l-Kur’ani’l-Kerîm*, el-Matba’atu’l-İslâmiyye, İstanbul, 1982.
- Beyhakî**, Ahmed b. Huseyin b. Ali b. Mûsâ (ö.458/1066), *Şu’abu’l-Îmân*, thk. Abdulali Abdulhamid, Mektebetu’r-Ruşd, Riyâd, 2003.
- Brockelmann**, Carl (ö.1956), *Târîhu’l-Edebi’l-Arabî*, Arapçaya çev. Abdulhalim Naccâr, Dâru’l-Maarif, Kâhire, 1959.
- Buhârî**, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail (ö.256/870), *Sâhihu’l-Buhârî*, el-Mektebetu’l-İslâmî, İstanbul, 1979.
- Çetiner**, Bedrettin, “Zemahşerî” maddesi, *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000.
- Ebu Davud**, Süleyman b. Eş’as (ö.275/888), *Sunen*, Dâru’l-Fıkr, Riyad, ts.
- Emîn**, Ahmed (ö.1954), *Zuhru’l-İslâm*, Mektebetu’n-Nahdati’l-Mısriyye, Kâhire, ts.
- Enbârî**, Ebu Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed (ö.328/940), *ez-Zâhir fî Meani Kelimâti’n-Nâs*, thk. Hatım Sâlih ed-Dâmin, Muessesetu’r-Risale, Beyrut, 1992.
- Ezherî**, Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî (ö.370/980), *Tehzîbu’l-Luğa*, thk. Muhammed Avd Mu’rib, Dâru İhyâi Turâsi’l-Arabî, Beyrût, 2001.
- Ferâhîdî**, Ebu Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. Amr (ö.170/787), *Kitâbu’l-Ayn*, Dâru Mektebeti’l-Hilâl, ts.
- Ferrûh**, Ömer (ö.1982), *Târîhu’l-Edebi’l-Arabî*, Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, Beyrût, 1997.
- Fîrûzâbâdî**, Mecduddîn Muhammed b. Ya’kûb (ö.817/1414), *el-Kâmûsu’l-Muhît*, Muessesetu’r-Risâle, Beyrut, 2005.
- Hacı Halife**, Mustafâ b. Abdullâh (ö.1067/1657), *Keşfu’z-Zunûn an Esâmi’l-Kutubve’l-Funûn*, Mektebetu’l-Musennâ, Bağdâd, 1941.

- Hân**, Mirzâ Yûsuf b. İtisâmu'l-Mulk (ö.1937), *Kalâidu'l-Edeb fî Şerhi Atvâki'z-Zeheb*, Tebrîz, 1321.
- İbn Fâris**, Ebu'l Hüseyin Ahmed (ö.395/1004), *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, Dâru'l-Ciyl, Beyrut, 1991.
- İbn Hanbel**, Ahmed (ö.241/855), *Musned*, thk. Şuayb el-Arnaût-Adil Murşid, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 2001.
- İbn Manzûr**, Ebu Fadl Cemâluddin Muhammed (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1300.
- İsfahânî**, Râğib (ö.425/1033), *el-Mufredât*, thk. Safvân Adnâned-Dâvudî, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 1412.
- İsmail Paşa**, Bağdâtlı (ö.1920), *Hediyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn Âsârü'l-Musannifîn*, Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1951.
- Muslim**, Ebu'l-Huseyin Muhammed b. Haccac (ö.261/875), *Sahihu Muslim*, Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrût, ts.
- Nesâî**, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (ö.303/915), *Sunen*, Mektebu'l-Matbû'ât el-İslâmiyye, Haleb, 1986.
- Öztürk**, Mustafa, Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-*, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul, 2011.
- Rizâ**, Ahmed, *Mu'cemu Metni'l-Luğa*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrût, ts.
- Şerif Radî**, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Huseyn b. Mûsâ (ö.406/1015) *Nehcu'l-Belâğa*, thk. Muhammed Abduh, Dâru'l-Marife, Beyrût, 1992.
- Tirmizî**, Ebu İsâ Muhammed (ö.279/892), *Sunen*, Dâru'l-Garb el-İslâmî, Beyrût, 1998.
- Yolcu**, Mehmet, *Ragıb el-İsfahani ve el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an'ı*, Hikmet Yurdu, 2008, cilt: I, sayı: 1.
- Zebîdî**, Muhammed Murtazâ (ö.1205/1791), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet, Dârü'l-Hidâye, Kâhire, ts.
- Zemahşerî**, Ebu'l-Kasım Mahmud (ö.538/1143), *el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil*, Dâru'l-Kutâbi'l-Arabî, Beyrût, 1987.
- Zemahşerî**, *Esâsu'l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnusûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- Zemahşerî**, *Atvâku'z-Zeheb fî'l-Mevâ'iz ve'l-Hutab*, nşr, Matbaatu Nahb el-Ahbâr, Kâhire, 1304.
- Zemahşerî**, *el-Fâik fî Gâribi'l-Hadîs ve'l-Eser*, thk. Ali Muhammed el-Becavî-Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Marife, Beyrût, ts.
- Zemahşerî**, *Makâmât*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2004.
- Zemahşerî**, *Nevâbiğu'l-Kelim*, Matbaatu Vâdi'n-Nîl, Kâhire, 1286.
- Zemahşerî**, *Rabîu'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahyâr*, Muessesetu'l-A'lamî, Beyrût, 1992.
- Zihni**, Saîd, *Tercüme-i Atvâki'z-Zeheb fî'l-Mevâ'iz ve'l-Hutab*, İstanbul, 1290.